

Algimantas Valantiejus

Sociologijos sąvokų daugiareikšmiškumas

Santrauka. Sociologijos sąvokų standartizacijos, o ir apskritai analitinio sociologijos projekto, prielaida yra ta: mokslinė sąvoka turi apimti tik vieną tikrovės vaizdinį. Unifikuotą sąvokų sistemą turi sudaryti elementarios, neutralios, vadinamosios tabula rasa sąvokos. Elementarios sąvokos apibrėžiamos kaip sudedamosios aksiomų – paprastų analitinių ir sintetinių teiginių, sudarančių teorinio aiškinimo struktūrą, – dalys. Vis dėlto sąvokų standartizacija, kaip liudija disciplinos istorija, yra prieštaringas procesas. Jeigu sąvokoms stinga dėmesio, ypač lyginamojo, darosi neaiški jų vartojimo paskirtis. Kai nepaisoma santykinio (reliacinio) prado, formuojasi uždaros teorinės sistemos, apibrėžiančias tas pačias sąvokas skirtingai. Nesusikalbėjimą lemia ne tiek esami sąvokų reikšmių skirtumai, kiek šių skirtumų neįsisąmoninimas. Ši dilema skatina nagrinėti metodologinio reliacionizmo klausimus. Pagrindinė šio straipsnio idėja yra ta: sociologai, apibrėždami sąvokas, turi daugiau ar mažiau atsižvelgti į keturias – 1) makro, 2) mikro, 3) integracijos, 4) konflikto – paradigmas.

Kiek vaizdinių apima viena sąvoka?

Analitinio sociologijos projekto, t.y. griežto, sisteminio mokslo modelio, pagrindas – sąvokų standartizacija. Standartizuotos sąvokos leidžia tiksliau formuluoti analitinio pobūdžio teiginius, apibrėžiančius priežasties ir padarinio ryšius. Vis tik *analitinė* sociologija, konstruojanti unifikuotą sąvokų sistemą, ilgainiui atsigrėžė prieš savo prigimtį. Ekonomikos, kaip dėsnius nustatančio analitinio mokslo, pavyzdys sociologus ir įkvėpė, ir suklaidino. Visose socialinio gyvenimo srityse ieškodami *priežasčių ir padarinių* („*Je*i priežastis yra ta, *tai* padarinys – anas...“), sociologai kaktomuša susidūrė su griežta *Je*i *Tai* taisykle, kurią išrado, kaip minėta, ne jie patys.

Kad ir šiuo konkrečiu atveju. *Je*i sociologija yra mokslas, *tai* ji turi standartizuotas sąvokas; *je*i ji turi standartizuotas sąvokas, *tai* šių sąvokų reikšmės yra aiškios, tikslios ir apima tik po vieną vaizdinį. O gal yra kitaip? Ar sociologams pavyko standartizuoti sąvokas, kurios galiausiai apima tik po vieną tikrovės vaizdinį? *Je*i taip, *tai* sociologija – tikslus mokslas, o sociologai – tikslūs mokslininkai, garbiai vadintini tikslukais... *Je*i taip, *tai* taip. O kas, *je*i ne?

*Je*i sociologija dar neturi standartizuotų sąvokų arba netgi negali jų turėti? *Je*i sociologinės sąvokos apima po ... du, tris, keturis vaizdinius ar net keliolika vaizdinių? Tuomet sociologija ... nėra mokslas, o so-

ciologai ... nėra mokslininkai (priėjus prie šios nemokslinės išvados ją lengviau užrašyti ant popieriaus lapo negu tarti garsiai balsu...).

Kuris iš mūsų gebėtų nurodyti *ta* vienos sąvokos vaizdinį tarp daugelio kitų, kuris yra *tikras*? Jei *tas* – tikras, vadinasi, *anie* – haliucinacijos? O jei sociologai tebegyvena tarp haliucinacijų ir jei jų sąvokos apima daugiau nei po vieną vaizdinį, tai jie, anot mūsų tėvo, klasiko Emilio Durkheimo, tėra tik žodžių karpytojai, o blogiausiu atveju – menininkai (žr. toliau).

Šią nemalonią sociologijos mokslo tiesą dedukciškai išpranašavo pažinimo teorijos klasikas Davidas Hume'as. Viena, kas mums aišku, teigė jis, yra tai, kad „priežastis“ kyla iš objektų *santykio*, nes jos nerasiame ypatingoje objektų *kokybėje*. Kad ir kurią kokybę pasirinktume, – randame jos neturintį objektą (Hume 2007; 69). O tada ... pradėdame blaškytis, ar tik nesame *apsėsti* priežastingumo idėjos (ten pat; 71). Tad natūraliai kyla kitas klausimas, kaip šis principas atsiranda iš patyrimo?

„Bet manau, kad šį klausimą patogiausiai pakreipti šitaip: *kodėl mes prieiname prie išvados, kad tam tikros priežastys būtinai turi turėti tam tikrus padarinius ir kodėl iš vienu darome išvadas apie kitus?*“ (Hume 2007; 74)

Sąvokų standartizavimo klausimu

Sociologijos sąvokų standartizavimo ištakos – eksperimentinės švietėjų idėjos, kviečiančios „pereiti“ iš ideologinės *socialinių nuomonių* būklės į mokslinę *socialinių faktų* būklę. Emilio Durkheimo požiūris – panašus: sociologija, kaip ir fizika bei che-

mija, turi laikiną priešistoriją, „ideologinį tarpsnį“, kurį reikia pereiti: „Dar prieš fizikos ir chemijos užuomazgas žmonės jau buvo susidarę supratimą apie fizinius ir cheminius reiškinius ...“ (Durkheim 2001; 37). Sociologija, pasak Durkheimo, pradžioje neišvengiamai yra „apkarpytas“ (nepagrįstų nuomonių) mokslas, blogiausiu atveju virstantis netgi į meną (ten pat; 38). Tačiau sociologijos pažanga – *vienakryptė*: ją atliepia vieno vienintelio mokslinio modelio principai. Taigi ideologinę analizę ilgainiui turi pakeisti mokslinė tikrovės analizė.

XX a. trečiame dešimtmetyje, neopozityvizmo idėjų klestėjimo laikotarpiu, Earle Eubankas teigė, kad sąvoka yra mokslinė, jei ją galima tikrinti remiantis keturiais formaliaisiais kriterijais: 1) sąvokos reikšmė turi būti aiški ir tiksli; 2) sąvoka turi apimti tik vieną (galutinį) vaizdinį; 3) sąvoka turi būti visuotinė – vartojama vienodai; 4) tikrovės vaizdinys turi būti susijęs su specifine tyrimo sritimi (Eubank 1927; 388).

Darkart verta pakartoti: jei sociologijos sąvokos apima tik po vieną vaizdinį, sociologija yra mokslas, o jei daugiau vaizdinių, ji – tik „apkarpytas“ nuomonių mokslas, blogiausiu atveju – menas. Ar per šimtą metų, praėjusių nuo pirmojo ką tik cituoto metodologinio sociologijos veikalo publikavimo pradžios, sociologams pavyko negrabaus karpytojo profesiją pakeisti tikslaus matuotojo profesija?

Iš karto reikia atsakyti (nei perdėm liūdinti, nei pernelyg džiaugiantis): ne, šito padaryti jiems nepavyko. Nors sociologai, po šitiek pažangos metų, tebelaikomi „tikslukais“, tačiau jie, reikia pripažinti, karmo tik-

rovę senosiomis ideologinėmis žirklemis (*idea* – sąvoka, vaizdiny). Jei būtų kitaip, jie turėtų vieną mokslinį žodyną, kurį atsivertę rastų aiškius ir tikslus pagrindinių sąvokų – *socialinio reiškimo, visuomenės, socialinio instituto, kultūros, socialinės struktūros, vertybių, normų, statuso, vaidmens* – apibrėžimus.

Daugiau nei keletą šimtmečių sąvokų tikslinimo rezultatas – sąvokų reikšmių infliacija ir ... dar ryžtingesnės sociologų pastangos apibrėžti neapibrėžiamus dalykus. Visą šį laikotarpį (maždaug iki XX a. aštuntojo dešimtmečio) vyravo *universalistinis* požiūris, kurio paraštėse, tiesa, glaudėsi įvairios reliacionizmo koncepcijos.

XX a. šeštame dešimtmetyje Nicholas Timasheff'as palygino pagrindinių sociologijos sąvokų¹ reikšmių skirtumus, aptinkamus šešiolikos žymių sociologų tekstuose. Pagrindinė Timasheff'o idėja atliepė būdingą anuometinės mokslo filosofijos nuostatą, tiksliau, Filmerio S. C. Northropo tezę: mokslas yra *brandus* tada, kai turi *tvirtą pagrindą*, kuriuo remiantis konstruojamas teorijos. Šis bendras pagrindas – tai griežtai apibrėžtų ir bendrai pripažįstamų sąvokų visuma, grindžianti teoriją. Kitaip tariant, Timasheff'as, nagrinėdamas sąvokų reikšmių skirtumus, klausė, ar sociologija – jau brandus mokslas?

Anuometinė mokslo sociologijos tezę skelbė: griežtos sąvokų sistemos pagrindas – *pagrindinių sąvokų* vertikalė, apibrėžta artikuliuojant santykį su kitais mokslais ir kasdiene kalba. Šis vertikalus pagrindas leistų išplėtoti kitas, šalutines, sąvokas, kurių visumą vainikuotų vadinamosios *skliautinės sąvokos*, pavyzdžiui, *visuomenė, kultūra, asmenybė*. Timasheff'as, nors ir radęs pakankamai daug *skirtingų* tų pačių sąvokų apibrėžimų, vis dėlto padarė išvadą, kad sociologai, jei tik jie remtųsi konvergenciniais principais, gali išplėtoti *unifikuotą* sociologijos sąvokų sistemą. Esami skirtumai, anot Timasheff'o, susiję tik su nevienodais sociologiniais akcentais: tai nėra realūs skirtumai (ten pat; 186).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad unifikuotą sąvokų sistemą turi sudaryti *neutralios*, vadinamosios *tabula rasa* sąvokos. *Neutralumo* idėja poruojama su *tikslumo* idėja. Sociologai ieško vadinamųjų elementariųjų, atominių sąvokų, kurios apibrėžiamos kaip esminės sudedamosios aksiomų – paprastų analitinių ir sintetinių teiginių, sudarančių teorinio aiškinimo struktūrą, – dalys.

Sociologai, be jokios abejonės, darosi tikslesni. Tikriausiai todėl jų pažinimo žingsnius lydi standartizacijos idėja. Jei sąvokos yra abstrahavimo proceso rezultatas, tai galbūt šį patyrimo apibendrinimo kelią,

¹ Įvardytos šios *pagrindinės* sociologijos sąvokos (atkreiptinas dėmesys į tai, kad šiame sąrašė trūksta abstrakčiausios, problemišiausios, sunkiausiai apibrėžiamos *socialinės struktūros* kategorijos): socialinė sąveika (pramaišaiui vartojama kita – socialinių santykių – sąvoka), socialinė grupė (socialinė sistema, visuomenė), socialinė norma (institutai, socialinė tvarka), statusas (socialinė padėtis, vaidmuo), nuostata (vertybė), funkcija (reikmė), kultūra (socialiniai ir kultūros pokyčiai). (Žr.: Timasheff 1952)

vedantį standartizacijos link, galima vis labiau tikslinti remiantis procedūrinėmis priemonėmis? Standartizacija – tai tariamai nuosekli indukcija, žengimas apibendrinimų link nepraleidžiant „nė vienos“ tikslinimo proceso pakopos. Šio indukcinio proceso kulminacija – nuskaidrinta, aiški sąvoka, apibrėžta tiksliai, turinti *tik vieną* tikrovės vaizdinį.

Remiantis šiuo požiūriu teigiama, jog sąvokas galima standartizuoti ir sukurti tiksliai apibrėžtų, visuotinai vartojamų sąvokų sistemą. Procedūrinė formalizacija tampa pagrindine metodologinės veiklos programa. Dėl šios priežasties atmetamos *kritinės reliacionistinės* nuostatos (o ką jau kalbėti apie *reliatyvistinę*), jos laikomos visiškai nepageidautinu *kriticizmo* reiškiniu (žr. Turner 2003).

Drauge vengiama atsakyti į klausimą, kokie yra *objektyvūs kriterijai*, galintys užtikrinti tai, kad *subjektyvios matavimo skalės* iš tikro pamatuoja tiriamus reiškinius? Jei operacionalūs sąvokų apibrėžimai neatsiejami nuo intelektinių tyrėjo gebėjimų ir matavi-

mo veiksmų, tai kodėl procedūrinis kelias vadinamas objektyviu? Nors ir nėra teigiama, kad operacionalūs sąvokų apibrėžimai yra „galutiniai dydžiai“, tačiau nurodoma *viena* kryptis pažangos link: kiekvienas paskesnis tyrimas galės ir turys tikslinti sąvokas. Šios krypties idealas – analitinis realizmas, grindžiamas statišku sąvokų sistema.²

Sąvokų standartizacijos idėja potencialiai subrandina „imperialistinę“ nuostatą: kažkuri *specifinė* sociologinė teorija, naudodama institucinius, finansinius, intelektinius išteklius, galiausiai tampa *visuotinai pripažinta*, vientisa, nedaloma ir nepakeičiama mokslinė paradigma, įskaitant standartizuotą jos sąvokų sistemą. Kaip tik todėl problemiški santykiai tarp paradigmu apmąstomi labai nenoriai. *Santykio* aspektų nepaisymas galiausiai sukuria keistą padėtį: randasi daug skirtingų tų pačių sąvokų vaizdinių, variacijų.³

Sąvokoms akivaizdžiai stinga dėmesio, ypač *lyginamojo*. Todėl darosi neaiški sąvokų vartojimo paskirtis. Neapibrėžtas (tiksliau, neartikuliuotas pagal santykį su skir-

² Šią kryptį atliepia ir Jonathano Turnerio požiūris, derinantis dedukciją ir indukciją. *Sociologinė teorija* – tai pozityvi euristinė tyrimo programa, susidedanti iš elementarių scheminių vienetų. Svarbiausi jų – 1) sąvokos ir 2) jų tarpusavio ryšiai. Sąvokos – statybiniai teorinės konstrukcijos masyvai, blokai, elementarios dalelės, panašios į fizikos mokslo kategorijas (atomus, protonus, neutronus). Sociologinės sąvokos – *grupė, formali organizacija, galia, stratifikacija, sąveika, norma, vaidmuo, statusas, socializacija* – tai terminai, žymintys socialinės tikrovės bruožus, kurie laikomi esminiais atsižvelgiant į konkrečius tyrimo tikslus (plačiau apie tai žr.: Turner 2003).

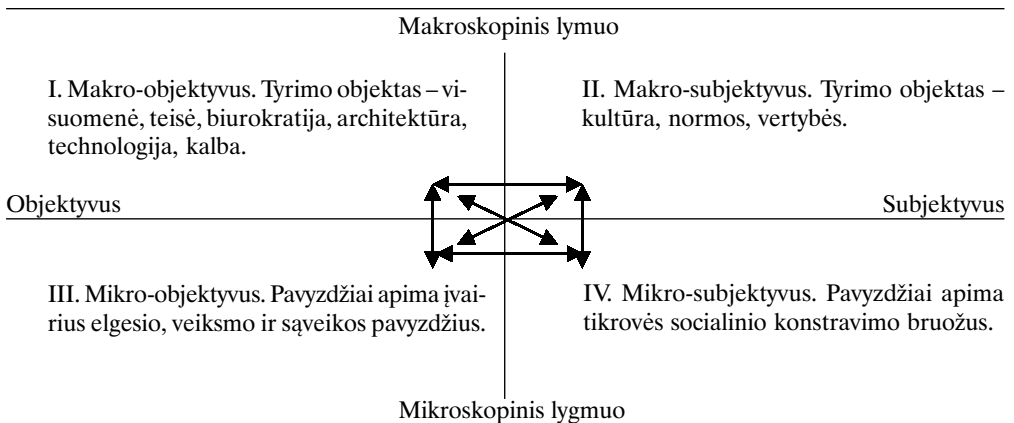
³ Pavyzdžiui, pagrindinės sociologijos sąvokos *socialinė struktūra* apibrėžimai arba labai įvairuoja, arba yra tokie bendri, kad beveik sutampa su *visuomenės* apibrėžimais. Viena pagrindinių *struktūros* idėjos miglotumo priežasčių yra jos abstraktumas. Struktūra dažnai įtraukia visuminės, kompleksiškas sampratas – „socialinė sistema“, „visuomenė“, „globali pasaulio sistema“. Tikriausiai todėl socialinės struktūros sąvoka plėtojama remiantis dedukciniais samprotavimais. Kartais šis terminas paliekamas apibrėžti ... pačiam skaitytojui. Nors ši sąvoka nuolat tikslinama, miglotumo ne mažėja, o daugėja. Plačiau apie tai žr.: Sewell 1992; López, Scott 2000.

tingomis tradicijomis) terminų vartojimas klaidina tiek rašantįjį, tiek skaitantįjį. Nesusikalbėjimą lemia ne tiek sąvokų vartojimo skirtumai, kiek šių skirtumų neįsisąmoninimas.

Sąvokų standartizacija, kaip liudija disciplinos istorija, yra prieštaringas procesas.⁴ Kai nepaisoma *santykinių* (reliacinio) prado, formuojasi uždaras sąvokų apibrėžimo sistemos, plečiasi minėti infliaciniai procesai. Kartais netgi to paties autoriaus, skirtingose teksto vietose apibrėžiančio tą pačią sąvoką, darbuose atsiranda papildomų akcentų, naujų atspalvių, reikšminių pakeitimų, o neretai ir prieštaravimų. Tikriausiai todėl sąvokos noriai „atiduodamos“ interpretacinei skaitytojo laisvei.

Sąvokas apibrėžiantys tyrėjai remiasi ne tik skirtingomis prielaidomis, analogijomis, modeliais, bet ir nevienodais *sociologinės vaizduotės* ištekliais. Visa tai liudija, kad terminologija yra sudėtinga sritis. XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje, nepasitvirtinus lūkesčiams, susijusiems su visuotiniu *sąvokų standartizacijos* projektu, daugiau dėmesio skiriama *santykiškiesiems* sąvokų aspektams, o kartu – *reliacionistinei* metodologijai.

Reliacinį sąjūdį atliepia dabar dažnai vartojami priešdėliai „post“ ir „meta“. Visus šiuos pokyčius galima tinkamai apibendrinti remiantis Georgo Ritzerio schema, apibrėžiančia pagrindinius sociologinės analizės lygmenis ir jų tarpusavio santykius (žr.: Ritzer 2001; 93).

⁴ Socialiniai reiškiniai nėra statiški, vadinasi, ir sąvokos neturi būti statiškos. Socialinės sąveikos yra reflektyvios, kompleksiškos, kaičios, tokios, susijusios su konkrečiais erdvės ir laiko kontekstais. Netgi tie sociologai, kurie tebemanoma, kad sąvokų standartizacija – laipsniškai įgyvendinamas, naudingas, pagedautinas profesinės raidos projektas, šiandieną jau atsargesni ir kreipia dėmesį į *santykiškus* aspektus. Standartizuotinos, pasak jų, tik pagrindinės sąvokos – *socialiniai reiškiniai, visuomenė, socialinė struktūra, kultūra, institucija, statusas, vaidmuo, normos, vertybės*. Be to, turint mintyse, kad pernelyg karštas noras standartizuoti sąvokas gali sužadinti priešingą reakciją, reikia būti kritiškiems, išradingiems, gebėti priimti iššūkius (žr.: Wallace 1990).

Ši schema apima keturis pagrindinius analizės lygmenis: makro-objektyvų, makro-subjektyvų, mikro-objektyvų, mikro-subjektyvų. Iš pirmo žvilgsnio schema, epistemologiniu požiūriu, rodos, nieko naujo nepasako, o ypač tiems, kurie savo vaizduotėje dabar išskleidė senąjį pergamentą „Sociologijos istorija“. Pirma, horizontalią švytuoklę-perskyrą *objektyvus/subjektyvus* atliepia jau minėta *standartizacijos/reliacijos* perskyra. Antra, vertikalią *makroskopinio/mikroskopinio* lygmenų perskyrą problemiška išnušviečia ta pati *standartizacijos/reliacijos* perskyra.

Ilgą laikotarpį sociologams taikytina aksioma: *jei* sociologas, *tai* objektyvus makrotyrėjas. Mikrotyrimų sociologai vengė, nors paraštėse, kaip minėta, formavosi mikroskopininkų luoma, kurių narių skaičių gerokai padidino postmoderniosios socialinės antropologijos atradimai. Sociologai ypač vengė subjektyvumo (kaip kad paskui – reflektyvumo) kategorijos. Tiesa, klasikinė sociologija, pirmiausia Maxo Weberio pastangomis, Subjektyvumą palaipsniui prisijaukino.

Kalbant konkrečiai, kuo naudingas šis glaustas schemos aptarimas svarstant sąvokų daugiareikšmiškumo klausimą? Schema atskleidžia *keturias perskyras* (žr. toliau), į kurias svarbu atsižvelgti apibrėžiant sąvokas. Analizės lygmenys, kaip rodo ir minėta schema, kompleksiška susiję. Šis analitinių lygmenų persismelkimas – neblėstanti sociologijos viltis, idealusis tipas. Sąmoningai atsiribodami nuo analitinių lygmenų *tarpusavio sąveikos* idealo ir apsiribodami tik kurią nors viena paradigma, sociologai žengia du klaidinančius žingsnius. Pirma, api-

brėžia iš principo neįgyvendinamą neutralių, tikslų, standartizuotų sąvokų projektą. Antra, nors ir paradoksalu, jie tampa reliatyvistais, atsiribojančiais nuo reliacinių sąvokų formavimo aspektų.

Visus makroreiškinius sudaro mikroreiškiniai. Vadinasi, empiriškai pagrįsta sociologija turėtų išsiaiškinti *makro* ir *mikro* santykį. Tačiau šio santykio analizę apsunkina *objektyvumo/subjektyvumo*, o kartu *standartizacijos/reliacijos* problema, sužadinti apibrėžimų infliacijos reiškinį. Sąvokų reikšmių infliacija sukuria reliatyvizmo situaciją. Apibrėžimų – tiek daug, kad lieka, rodos, vienintelė išeitis: kuo greičiau rasti tvirtą žemę, t.y. apsiriboti kuria nors *viena*, laisvai pasirinkta sąvokos reikšme. Tai – reliatyvistinis problemos sprendimo būdas.

Kitas kelias – *reliacionizmas*. Šiuo atveju pripažįstama, kad egzistuoja daug sociologinių teorijų ir daug skirtingų sąvokų apibrėžimų, tačiau tik nedidelis skaičius sociologinių paradigmų. Aptariamoje schemoje matome dvi pagrindines paradigmas: makrosociologinę ir mikrosociologinę. Prieštaringas metodologinis jų tarpusavio santykis lemia ir sąvokų reikšmių skirtumus. Todėl darytina išvada: jei lyginamuju aspektu nesvarstomi pagrindinių sąvokų apibrėžimo pavyzdžiai *makrosociologinėje* ir *mikrosociologinėje* tradicijose, tai reikia pripažinti, kad sociologinės sąvokos apibrėžiamos nekritiškai, kartais netgi vienpusiškai, reliatyvistiškai ir etnocentriškai.

Be to, yra kitos dvi svarbios – *integracijos* ir *konflikto* – paradigmos, kurių minėta schema neatliepia. Viršutinę (makro) vertikalios tiesės dalį apima kita svarbi – *in-*

tegracijos ir konflikto – perskyra. Dalykas tas, kad tų pačių sąvokų, kurias apibrėžia teorinės *integracijos* ir *konflikto* tradicijos, reikšmės ne tik skiriasi, bet kartais vienos kitas neigia.⁵ O tai – papildoma užduotis apibrėžiančiam sąvokas sociologui, kuris turėtų atsižvelgti į 1) makro, 2) mikro, 3) integracijos, 4) konflikto paradigmas, įvardyti sąvokų apibrėžimo kiekvienoje jų ypatumus, aptarti aptinkamus pranašumus ir trūkumus lyginamuoju aspektu.

Du sąvokos aspektai: formalusis ir turinio

Kalbant analitiškai, sąvoka apima du – *formalųjį* ir *turinio* – dėmenis. Ypač svarbus *santykis* tarp šių dviejų dėmenų. Santykis – problemiškas: skirtingose sociologinėse koncepcijose jis kinta. *Turinio* aspektu sąvoka nusako tikrovės vaizdinį. *Formaliai* ji ženklina šį vaizdinį. Sociologų požiūris į santykį tarp *turinio* ir *formaliojo* aspektų, kaip minėta, skiriasi.⁶

Šis santykis svarstomas dažniau pabrėžiant vieną aspektą kito sąskaita. Tačiau sociologijai vidujai diferencijuojantis randa mi lankstesni, reliaciniai šio santykio sprendimo būdai. Formalioji apibrėžimų pusė rodo, kad sąvokos įvardijamos gana dvipras-

miškai: vienpusiškai *atrenkant* vienus tiriamų socialinių reiškinių požymius, o *išskliaudžiant* kitus. *Formaliūs* terminų apibrėžimai apima ne tik nuosekliai sisteminamas, bet ir prieštaringas – aiškinimo požiūriu – *liekamasias* reikšmes, kurias apibrėžiantys asmenys sąmoningai arba nesąmoningai slepia apibrėžimų paribuose (juk prieštaringos, liekamosios sąvokų reikšmės trukdo apibrėžti, racionalizuoti, aiškinti).

Nors formalizacija yra teorinio aiškinimo pagrindas, o sąvokų standartizavimo idėja – analitinės mokslo programos dalis, konceptualūs nesutarimai ir diskusijos, kurių laikas išmuša anksčiau arba vėliau, sužadina vartojamų sąvokų reikšmių infliaciją. Štai tuomet liekamosios sąvokų reikšmės kaip ylos išlenda iš „maišų“ – teorinės logikos formų. Naujos sociologų kartos, vartodamos iš pažiūros tuos pačius terminus, kritiškai juos pertvarko atsižvelgdamos į problemišką santykį tarp skirtingų analizės (kalbant formaliai, šališkos atrankos) būdų.

Viena aišku: apibrėžiant žodžius ir sąvokas reikia *diskursyvių terpių*, kuriose trumpesnį ar ilgesnį laiką plėtojamos diskusijos tikslinant reikšmes. Jei sociologai nediskutuoja dėl sąvokų, jos tampa *normaliomis*, va-

⁵ Plačiau apie tai žr.: Valantiejus 2008.

⁶ Čia kalbama ne apie gyvenimo turinio ir formos santykį (pavyzdžiui, grynasis turinys – badas, meilė, darbas, religija, technika – tiesiogiai neperteikia *socialumo*, t.y. *santykio*, nes santykis atsiranda „tik tada, kai izoliuotas individų buvimas greta vienas kito įgyja apibrėžtą buvimą vienas su kitu ir vienas dėl kito formą“; žr. Simmel 2007; 11). Čia domimasi sąvokos turinio (kuris, be abejo, didesne ar mažesne dalimi atitinka gyvenimo vaizdinį ir jo „turinį“) ir formaliojo žymėjimo (grynojo formalumo, tarkim, būdingų diskusijų dėl apibrėžimų, sąvokų operacionalizacijos procedūrų) santykiu. Nors šie aspektai tarp savęs susiję, juos verta skirti analitiškai.

dovėlinėmis (Thomas' Kuhno vartojama prasme⁷).

Subtiliausia, slėpingiausia sąvokų sudarymo grandis – įtampa tarp *intuityvių* pažįstančiojo galių ir asmens *juslumo* (gebėjimo stebėti, išgyventi tikrovę). Šioje iš dalies nepažinioje, iš dalies pažinioje terpėje sąvokos artikuliuojamos, o paskui – racionaliai grindžiamos, empiriškai tikrinamos, retoriškai iliustruojamos.

Kaip tik todėl svarbu atsakyti į reflektyvų klausimą, kaip jį formulavo, sakykim, sociologijos klasikas Florianas Znaniecki's: ar sociologija yra mokslas apie *gamtos faktus*, ar mokslas apie *žmonių santykius*? Šios alternatyvos savivoka – svarbi. Dalykas tas, kad esti dvi skirtingos duomenų rūšys: *gamtos* ir *kultūros*. Kadangi neįmanoma į vieną loginę sistemą susieti žinojimo apie gamtos faktus ir žinojimo apie kultūros faktus (Znaniecki 1927; 529), sociologai turi rinktis arba generalizuojančią *mokslo apie visuomenę*, arba reliatyvizuojančią *mokslo apie kultūrą* kryptį. Mokslas apie gamtos faktus yra *aiškinimo* (priežasties ir padarinio ryšių nustatymo), o mokslas apie kultūros faktus – *supratimo* (reflektivių aiškinimo prielaidų artikuliacijos) programa.

Kokia yra reali sociologų pasirinkimo tarp šių *dveju alternatyvų* praktika? Nors ši praktika – gana prieštaringa ir sudėtinga (tiek ankstyvuojant, tiek dabartiniu sociologijos raidos laikotarpiu), tačiau ilgesnį lai-

kotarpį neabejotinai vyravo *aiškinimo* programa. Florianas Znaniecki's įvardijo tris būdingus šios paradigmos požymius (nors sociologijos klasikas rašė apie Jungtinių Amerikos Valstijų sociologiją, tačiau turint mintyse, kad po I-ojo Pasaulinio karo sociologijos centras iš Europos persikėlė į JAV, šiuos sociologinės minties raidos aspektus verta apmąstyti kaip skiriamuosius *sociologijos* bruožus).

Pirma, sociologai, Znaniecki'o teigimu, siekia tobulėti *metodiškai*, nors pasirenkami kriterijai ir standartai – skiriasi. *Antra*, jie linkę nagrinėti *specifines problemas* remdamiesi tiesioginiu žmonių elgsenos stebėjimu, įskaitant individualių nuostatų, gautų tiriant simbolinę komunikaciją, tyrimus. *Trečia*, vienas pagrindinių jų veiklos uždavinių — *hipotezių tikrinimas* remiantis tais pačiais metodiniais standartais. Šios veiklos paskirtis – gauti daugiau duomenų. Todėl tyrimai atliekami specifinėse aplinkose (laboratorijose, klinikose, ligoninėse, kalėjimuose ir panašiai), kurios atliepia minėtas sąlygas.

O jei tyrimo dalykas – santykiškai didelės apimties (o todėl netinkamas tiesioginiam stebėjimui) sociologai paprastai renka apklausų metodiką. Znanieckis rašo: „Neabejotina, kad daugelis šių tyrimų pateikia arba tikėtinai pateiks pagrįstas sociologines ar socialines psichologines išvadas. Deja, šių išvadų svarba sociologijai, kaip

⁷ Normalios sąvokos – ilgainiui nusistovėję sociologų susitarimo rezultatai, intersubjektyvūs apibrėžimai. Sąvokos – svarbi sociologijos pasiekimų dalis, „pasiekimų, kuriuos tam tikra mokslinė bendruomenė kurį laiką pripažįsta savo tolesnės praktinės veiklos pagrindu. Šiandien tokie pasiekimai dėstomi vadovėliuose (nors retai – savo pradine forma), tiek elementariuose, tiek aukštesnio lygio“ (Kuhn 2003; 24).

bendrajam mokslui, yra ribota. Daugumai tyrėjų rūpi tik tai, kas vyksta santykiškai siauroje srityje tuo laikotarpiu, kai vykdomas tyrimas.“ (Znaniecki 1954; 519). Kitaip sakant, tiek mikrosociologinė, tiek makrosociologinė tyrimo kryptis skatina etnocentrinį reliatyvizmą, jei neatsižvelgiama į horizontalią *objektyvumo/subjektyvumo*, arba *gamtos faktų/kultūros faktų* perskyrą.

Šie samprotavimai rodo, kad dera atsižvelgti į keletą būdingų sąvokų požymių. Sąvokos padeda suprasti tiek a) bendruosius, formalius, tiek b) individualius, atsiktinius tikrovės dėmenis.⁸ Sąvokos glaudžiai susijusios su konkrečiomis socialinėmis, normatyvinėmis, biografinėmis aplinkomis. Nors čia glūdi didžiausi keblumai, nedera išleisti iš akių, kad sąvokos – tai konvenciniai žymenys, apimantys ne tik formalius, atsietus nuo konkretaus patyrimo, bet ir individualius, situacinius socialinio veiksmo bruožus.

Apibrėžiant sąvoką svarbu suprasti *vietos* ir *laiko* situacijas, kuriose sąveikauja žmonės apibrėždami ir interpretuodami žodžių reikšmes. Svarbu suprasti, kaip kintančiose situacijose žmonės kuria, atkuria, interpretuoja „vaidmenis“, „padėtis“, „funkcijas“ ir kitas vadovėlines sociologijos sąvokas-duotybes. Sociologijos sąvokos yra minties konstrukcijos, diferenciacijos priemonės, naudingos *analogijos* teikiančios tikro-

vės dalies, kurio nors socialinio reiškinio *vaizdinius*. Šios analogijos – abstrakčios idėjos – įvardija bendruosius, rūšinius objektų požymius, atribodamos juos nuo kitų objektų, skirdamos vieną objektų arba reiškinių klasę nuo kitų. Sąvokos yra *tarpinė grandis*: jos cirkuliuoja tarp apriorinių teiginių sistemų (teorijų) ir patyrimo tikrovės.

Pagrindinė problema yra ta: formalioje, uždaroje teorinėje sistemoje sąvokos turi būti apibrėžiamos *nedviprasmiškai*. *Formalūs*, procedūriniai principai dažnai su daiktinami; nepaisoma dinamiškų *turinio* aspektų, ypač jei jie prieštarauja teorinei logikai. Sąvokos sukabinamos, susiuvamos į vientisą teoriją pernelyg stambiais (tai ypač krinta į akis palyginus su, pavyzdžiui, *tankiojo aprašymo* metodologija) koncepciniais dygsniais. Šie dygsniai, viena vertus, paslepia nelygumus (vidujai prieštaringas mokslinio tyrimo gijas), kita vertus, kelia įtariamą: jie pernelyg dailūs, simetriški (jei siuvas iš kairės į dešinę, sakoma, kad „kairė“ yra dešinės priežastis, o jei, atvirkščiai, iš dešinės į kairę, sakoma, jog „dešinė“ yra kairės priežastis).

Apibendrinimas

Apibendrinant svarstyti dalykus pažymėtina: sociologijos raida rodo, kad sprendžiant sąvokų daugiareikšmiškumo problemą galimi trys pagrindiniai atsaky-

⁸ Sąvokos turi *indeksines išraiškas, konkretinančias* jų vartojimo ypatumus: „Laikinės indeksinės išraiškos laikas susijęs su tuo, ką jis įvardija. Erdvinės indeksinės išraiškos regionas siejamas su ištarimo vieta. Indeksinės išraiškos ir jas apimantys teiginiai nėra laisvai pakartojami; todėl ne visos konkretaus diskurso kopijos yra jų vertimai. Šį sąrašą galima plėsti neribotai.“ (Garfinkel 2005; 10)

mai, – *universalistinis, reliacionistinis, reliativistinis*. Tai – idealieji tipai, įvardijantys vėliau polinkius ir tendencijas, o ne tris grynuosius modelius.⁹

Universalistinis požiūris sietinas su *struktūrinio funkcionalizmo, racionaliojo pasirinkimo* paradigmomis, iš dalies konflikto teorijomis ir empiristine *operacionalizmo metodologija*. Skiriamasis jų bruožas – uždaru priežasties ir padarinio ryšio sistemų konstravimas. Dominuojantis universalistinis požiūris, užgoždamas *reliacionistinį*, vyravo iki vadinamųjų „post-“ sąjūdžių, radikaliai užbaigusį reliacionistinį projektą, kurį gerokai anksčiau pradėjo *kasdienio gyvenimo sociologija*¹⁰.

Statiško universalistinio požiūrio į sąvokas šaltinis – *natūralizmo nuostata*. Natūralizmo nuostata sietina su požiūriu į sociologiją kaip gamtos mokslą (ankstyvuojau laikotarpiu vadintą „socialine fizika“, o paskui – „sociologija“). Neopozityvistinė XX a. pirmosios pusės mokslo filosofija pasiūlo koncepciją, kurios integrali dalis – kruopščiai formalizuotas procedūrinis požiūris į sąvokas: sąvokos turi teikti galimybę įgyvendinti kiekybinio pobūdžio procedūras.

Operacionalizacijos (*tikrovės matavimo*) idėja grindžiama trijų pakopų sampra-

ta. Pirma, sąvokų formavimosi šaltinis yra migloti, daugiaprasmiai kasdienybės žodžiai, kalbant apibendrintai, nemokslinės nuomonės, netinkamos analitinėms, aprašomosioms ir tiriamosioms mokslinėms procedūroms. Antra, sociologų paskirtis – eurištiškai pertvarkyti neartikuluotą verbalią kasdienybės medžiagą į hipotezinę teiginių sistemą. Trečia, metodiškai, remiantis operacionaliais sociologinių sąvokų apibrėžimais, tikrinti šiuos hipotezinius teiginius drauge tikslinant ir standartizuojant sąvokų sistemą. Šis trejopos cirkuliacijos procesas apibūdinamas kaip progresyvus, tikslinantis, sintetinančias.

Pagrindinė dilema, su kuria susiduria analitinis trejopos cirkuliacijos projektas, yra ta: formalioje, uždaroje teorinėje sistemoje sąvokos turi būti apibrėžiamos *nedviprasmiškai*. Tačiau *formalūs* vidiniai procedūriniai principai toli gražu ne visada leidžia atsižvelgti į dinamiškus kontekstinius (*turinio*) aspektus. Ši dilema skatina nagrinėti *metodologinio reliacionizmo* klausimus. Sociologijos raida, tiksliau, jos pasiekimų ir klystkelių istorija, rodo, kad apibrėžiant sąvokas svarbu įsisąmoninti, kad sąvokos yra *jautrūs sandai*, o ne tik *formalūs* procedūrinio samprotavimo instrumentai.

⁹ Nors ir suprimityvinant teorinių paradigimų raidą, verta atkreipti dėmesį į *trinarę* socialinio mokslo plėtos formą. „Socialinis mokslas“ padalintas ne tik į daugybę sistemingų teorijų, bet ir į tris paradigmines kryptis. Skirtinas 1) *socialinės fizikos* mokslas, grindžiamas gamtos mokslo modeliu, 2) *aiškina-masis interpretacinis*, grindžiamas Maxo Weberio socialinio mokslo, *atsieto nuo vertybių*, idėja ir 3) *sociologinis filosofinis*, kurį sudaro interpretacinės vertinančiosios kasdienio gyvenimo mikrosociologijos. Šių „antagonistinių“ paradigimų koegzistavimas rodo, kad sąvokų standartizacijos idealas, kalbant švelniai, yra abejotinas.

¹⁰ *Kasdienio gyvenimo sociologijos* kryptį sudaro šios mikrosociologinės kryptys: simbolinis interakcionizmas, dramaturgija, fenomenologija, etnometodologija, egzistencinė sociologija (plačiau apie tai žr.: Adler, Adler 1987).

Sociologinių sąvokų ištakos – *žodžiai*, kuriuos kasdien vartoja žmonės įvardindami skiriamuosius tikrovės reiškinių bruožus, tikslindami skiriamų dalykų reikšmes, įsąmonindami ribas, vertindami ir aiškindami problemiškus tarpusavio sąveikų aspektus, interpretuodami pasikartojančias ir atsitiktines socialinių santykių situacijas. Todėl, pripažįstant, kad sąvokos yra sudedamieji teorijos komponentai, svarbu neužmiršti išradimo, sumanumo, įžvalgos vaizduotės,

drąsios minties, nes mechanškai dygsniuojanti sociologija neišvengiamai suseraga nemąstančio ir nejaučiančio formalizmo liga.

Vadinamosios *tabula rasa* sąvokos, trukdo lanksčiai formuluoti teorinius teiginius, susieti juos su save koreguojančia, reliacine patyrimo raiška. Socialinio patyrimo tėkmės atkūrimas sietinas su empatijos, įžvalgos introspekcijos, sociologinės vaizduotės ir kitomis supratingomis, lanksčiomis, reliacinėmis sampratomis.

LITERATŪRA

Adler, Patricia A., Adler, Peter. 1987. „Everyday Life Sociology“, *Annual Review of Sociology* 13: 217–235.

Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society* (revisited ed.). Stanford, CA: Stanford University Press.

Durkheim, Émile. 2001. *Sociologijos metodo taisyklės* (iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė) Vilnius: Vaga.

Eubank, Earle Edward. 1927. „The Concepts of Sociology“, *Social Forces* 5 (3): 386–400.

Garfinkel, Harold. 2005. *Etnometodologiniai tyrimai* (iš anglų kalbos vertė Algimantas Valantiejus). Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija.

Hume, David. 2007. *Traktatas apie žmogaus prigimtį* (iš anglų kalbos vertė Joana Vanagienė). Vilnius: Charibdė.

Kuhn, Thomas S. 2003 [1962]. *Mokslo revoliucijų struktūra* (iš anglų kalbos vertė Ramutė Rybelienė). Vilnius: Pradai.

López, José and Scott, John. 2000. *Social Structure*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.

Richardson, Laurel. 2003. „A Method of Inquiry“ in Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qu-*

alitative Materials. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications: 499–541.

Ritzer, George. 2001. *Explorations in Social Theory. From Metatheorizing to Rationalization*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Sewell William H., Jr. 1992. „A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation“, *The American Journal of Sociology* 98 (1): 1–29.

Simmel, Georg. 2007. *Sociologija ir kultūros filosofija* (iš vokiečių kalbos vertė Albinas Lozuraitis). Sudarytojas ir mokslinis redaktorius Zenonas Norkus. Vilnius: Margi raštai.

Timasheff, Nicholas S. 1952. „The Basic Concepts of Sociology“, *The American Journal of Sociology* 58 (2): 176–86.

Turner, Jonathan H. 2003. *The Structure of Sociological Theory*, 7th ed. Belmont, CA: Wadsworth.

Valantiejus, Algimantas. 2008. *Socialinės struktūros samprata: nuo makro prie mikromodelių*. Vilnius: VU leidykla.

Wallace, Walter E. 1990. „Standardizing Basic Concepts in Sociology“, *American Sociologist* 21 (4): 352–9.

Wrong, Dennis H. 1994. *The Problem of Order*. New York: Free Press.

Znaniecki, Florian. 1927. „The Object Matter of Sociology“, *The American Journal of Sociology* 32 (4): 529–84.

Znaniecki, Florian. 1954. „Basic Problems of Contemporary Sociology“, *American Sociological Review* 19 (5): 519–24.

SUMMARY

ANALYZING POLYSEMOUS CONCEPTS FROM A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

The article offers a critical examination of the idea of standardization of concepts throughout the newest history of sociological thought. Because of their prior commitments to either universalism or relativism, sociologists have been blind to the possibilities of relationism. It is argued that sociologists must acknowledge the relational nature of definitions and learn to live with this understanding. Although the concepts

are not so divergent as is commonly assumed, the significance of the idea of standardization is limited. Certain isolated abstract concepts cannot be evaluated on one-dimensional basis. It is argued that it is necessary to negotiate concepts at a higher level of metatheoretical abstraction. In the construction of the relational scheme, four main paradigmatic views are discernable: macro, micro, conflictual, integrationist.

Įteikta 2008 06 10

Pateikta spaudai 2008 07 24

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto

Sociologijos katedra

Universiteto 9/1; LT-01513

Vilnius

El. paštas: Algimantas.Valantiejus@fsf.vu.lt